

Саха Өрөспүүбүлүкэтин үөрэбэриитин министерствота
«Сунтаар улууһун үөрэбэриитин управленията»
«Туойдаах уопсай сүрүн сүһүөх оскуолата»

**Оҕону өс хоһооннорунан, саха остуоруйаларынан
сиэргэ – майгыга иитии**

**Саха Өрөспүүбүлүкэтин үөрэбэриитин министерствота
«Сунтаар улууһун үөрэбэриитин управленията»
«Туойдаах уопсай сүрүн сүһүөх оскуолата»**

**Обону өс хоһооннорунан, саха остуоруйаларынан
сиэргэ – майгыга иитии**

Иитээччигэ аналлаах көмө методической ыйынньык

Туойдаах уопсай сүрүн сүһүөх оскуола

«Кулунчук» оҕо уһуйаанын үрдүк категориялаах иитээччитэ

Прокопьева Л.А.

Кирии тыл

Өс хоһооноро, саха остуоруйалара-киһини кэрэбэ сирдиир, сырдыкка угуйар норуот өркөн өйө, улуу муударана.

Саха оҕото кыра эрдэбиттэн сангарар санатыгар өс хоһоонун үгүстүк туттара буоллар, баай, бэргэн, ситимнээх тыллаах, имигэс толкуйдаах, сизэр-майгы өттүнэн иитиллиилээх буола улаатыа этэ.

Билиги оҕолорбут өйдөрүн тобулан үүнэр-сайдар кэскиллээх буолалларын, орто дойдуга бэйэлэрин суолларын таба талалларын, айыы сириҥ аартыктарын арыялларын туһугар, бастатан туран, кинилэр билиигэ-көрүүгэ тардыһыларын уһугуннарыахха, дьонно-сэргэбэ сизэрдээх сыһыаннарын иитиэххэ наада.

Аныгы сайдыылаах саха оҕото, эдэр ыччата ийэ тылыттан тэйбэтин, ийэ тылын сайыннардын, тылын саппааһын ханаттын диэн санааттан салайтараҥ, мин бу биэс сыллаах бэйэни сайыннарыы үлэбин иитээччилэргэ көмө методическай ыйынньык гынарга сананным.

Төрөөбүт тылбыт күүһэ-уоҕа, кылаана, араас өгнөөх кырааската күн сарданатын кыырпахтара сиргэ күлүмүрдүү ыһыахтанарын курдук сайда, үүнэ, чэчирии, көбөрө-наҕара, симэнэ турдун! Сахалыы куту ингэрииммит оҕо талаана, дьобура мунура суох.

Проблема: билинни кэмнэ элбэх эдэр ыал туттар тылларыгар нууччалыы, сахалыы булкуйан санараллар. Кинигэни аахпат ыал эмиэ элбээн иһэр. Ол оннугар оҕолорун саататаары мультимедийа көрдөрөллөр, телевизор иннигэр олоҕордоһор эбэтэр сотовай телефонна оонньуу холбоон биэрэллэр. Оҕо аралдьыйар эрэри, бу ньымалар оҕо доруобуйатыгар буортулаахтар. Ол курдук хараба мөлтүүр, тоноһоһун унуоҕа токуруйар, биир кэм олорон тахсар буолан былчыннара сайдыбаттар.

Бырайыак тоҕоостооҕо: остуоруйа диэн норуот бэйэтин баҕатын, эрэлин, олоһун-дьаһабын туһунан этэр, кэрэхсээн истиллэр фантастическай кэпсээннэрэ ааттанар. Саха остуоруйалара, өс хоһоонноро, оҕону сырдыкка, кэрэбэ, үтүөбэ, кырдыксыт буоларга ыныраллар, угуйаллар. Кинилэр көмөлөрүнэн оҕолор кыра саастарыттан сизэр-майгы өттүнэн үчүгэй хаачыстыбалаах киһи гынан иитиллэн, үөрэтлэн тахсаллар.

Кинигэбэ тапталы иитии, толкуйдата үөрэтии, кинигэни ааҕыыҕа өй-санаа уостубат наадыһытын үөскэтии, ааҕыы культуратын үрдэтии-бүтүннү төрөшпүт, иитээччи сүрүн сорууга. Оҕо кыра сааһыгар ааҕарга баба, интэриэс, дууһа тардыһыта үөскээбэтэх, кинигэбэ таптал иитилибэтэх буоллаҕына, улаатар сааһыгар дууһата кураанах, куһаҕан дьаллыкка ылларымтыа буолар кутталлааҕын Сухомлинскай тоһоҕолоон бэлиэтиир.

Сыала: кыра саастаах оҕолору остуоруйа геройдарын үтүө быһыыларынан, муударай өс хоһооннорунан сизэр-майгы өттүнэн иитии.

Соруктара:

- саха остуоруйатын көмөтүнэн оҕо норуотун олоһун-дьаһабын, сизэрин-туомун, үгэстэрин кытта билиһиннэри;
- ойуулаан-дьүһүннээн, уобарастаан толкуйдуурга эрчийии, фантазиятын сайыннары;
- баай тыл, өс хоһооннорун көмөтүнэн оҕо төрөөбүт тылын байыты, остуоруйаны болҕойон, сэргээн истэрин ситиһии, кэпсиир дьоһурун сайыннары;
- фольклору, сизери-туому, үтүө үгэстэри, абыычайы инэри.

Гипотеза: сайдыылаах кэм сахата төрөөбүт тылын-өһүн, сизэрин-туомун, культуратын билэригэр оҕону олох кыра сааһыттан фольклорга чугаһытыллыахтаах. Оччоҕо эрэ дьин сахалыы тыыннаах, билинни кэмнэ иннин солонор, дьону кытта уопсай тылы түргэнник булар, үрдүк культуралаах киһини иитэн таһаарыахха сөп.

Бырайыак кылгас аннотацията: остуоруйа, өс хоһооннорун нөнүө оҕону дьин сахалыы иитии, тылын-өһүн сайыннары, тылын саппааһын байыты, оҕо айар дьоһурун, фантазиятын сайыннары. Остуоруйаны инсценировкалаан

көрдөрүү, кэпсээһин, ис суолтатын өйдөөһүн. Фланелеграф, теневой, кукольной театр нөнүө оҕо сатабыллары инэри, иити- үөрэти.

Методикаҕа олобуруута. Улуу педагог К.Д. Ушинский суруйуутунан, киһи үс араас тылынан одон-додон санара сатыан кэриэтэ төрөөбүт тылынан санаатын сааһылаан этэрэ ордук буолбатах дуо

Биһиги, сахалар, төрөөбүт тылбыт кэнники сылтан бэттэх тыл быһыытынан туттуллар эйгэтэ кыараан, анардас «кэл», «бар» эрэ диэн кэпсэти тылыгар туһаныллар курдук суолталанан, тыл толору кыаҕа туһаныллыбат буолла. Ордук куорат, улуус киинигэр олорор оҕолор төрөөбүт тыл суолтатын аахайбат, күннэҕи олоххо туттуллар уруу-аймах, көтөр-сүүрэр, кыыл-сүөл, сэп-сэбиргэл, иһит-хомуос, төрөөбүт сир-уот, сүөһү өнүн-дьүһүнүн, сааһын, сахалыы күн-дьыл аабыллыытын, ыйааһын мээрэһин туһунан тыллары уонна терминнэри умна быһыытыйдылар, иннэ гынан тыл саппааһа дьадайда. Итинтэн сизтэрэн оҕолор төрөөбүт тылларын сүмэһинин туһаммат, сахалыы сатаан суруйбат, аахпат буоллулар.

Саха ыччата оҕо эрдэбиттэн төрөөбүт буоруттан силистэнэн-мутуктанан итилиннэһинэ, норуотун тылын барҕа баайын, үтүө үгэстэрин чахчы-бааччы этигэр-хааныгар инэриннэһинэ эрэ саха омук, омук быһыытынан чэчири сайдара саарбаҕа суох.

Оҕо норуотун кутун-сүрүн инэрэргэ фольклор айымньылары сүдү суолталаахтар. Саха былыр төһө да суруга-бичигэ суох буоллар, бэйэтин санаатын, баҕарар баҕатын уус-уран, күүстээх тыл куорматынан этэрэ. Ол курдук ырыаны-хоһоону, таабырыны-чабырбаҕы, олонхону-остуоруйаны, өс хоһооннорун бэрт үгүһү айбыта. Үйэттэн үйэҕэ мунньуммут бараммат баай тылын, фольклорун өйгө хатаан, уһун кэмгэ умнубакка илдьэ сылдьан көлүөнэттэн көлүөнэҕэ тиксэрбитэ.

Оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оҕо, санаатахха, кыра ирдэбил турар: ийэ тылынан ситимнээхтик санарар буолуу, атын киһи тылын өйдөөһүн. Тылы сайыннарар дьарыктарга бу ирдэбил туолуон сөп. Ол гынан баран, оҕо араас остуоруйаларга оонньоон толкуйдуур дьобура, айар талаана ордук сайдар, сизэр-майгыта ситэр эбит. Ордук туттара-хаптара, толлубакка элбэх дьон иннигэр санарара, дьонно-сэргэҕэ сыһыана тупсар, сахалыы саймаархай сананы, ырыаны-тойугу, тупсаҕай тас көрүнү кэрэхсииргэ үөрэнэр.

Дьэ ол иһин үүнэр көлүөнэни араас остуоруйалар, өс хоһооннор нөнүө сизэргэ-майгыга иитэри анал былааны ылынан үлэлэтибит.

Тутгуллар ньымалар:

- аабы;
- кэпсээһин;
- өйдөтүү;
- КТД;
- ырыты.

Тутгуллар техникскэй тэриллэр:

Проектор, проигрыватель, магнитофон, микрофон, экран.

Бырайыагы олоххо киллэри

Хаамыыта:

1.Оҕолору саастарынан бөлөххө араары

2.Уопсай дьарыкка остуоруйа жанрын кытта билиһиннэри

3.Бөлөхтөрүнэн үлэни тэрийии, үлэ хайысхалара:

-остуоруйаны кэпсээһин, ырыты

-тыл саппааһын байыты: кэпсээһин, остуоруйа аайы өс хоһооннорун быһаары, үөрэтии, туттуу

-инсценировкалааһын

-кукольной, теневой театр дьарыктара

4.Төрөшпүтү кытта үлэ: бэсиэдэ, бөлөх үлэтигэр кытыары

5.Дидактической оонньуулар

6.Остуоруйанан викториналар, уруһуй күрэхтэрэ

7.Остуоруйа күннэрэ: инсценировка, кукольной театр, уруһуй күрэхтэрэ

8.Түмүктүүр дьарык.

Сыһарыыта.

Бырайыак хайысхалара

1. Остуоруйаны өс хоһооннорун кытта дьүөрэлээн киллэрии.

2. Иллэнг кэмнэ дьарыктаныы.

3. Тыл саппааһын байытыы.

4. Төрөшпүттэри кытта үлэ.

Күүтүллэр түмүктэр:

1. Оҕолор остуоруйа геройун үчүгэй уонна мөкү өттүн араара үөрэнллэр.

2. Үчүгэй өрүттэрин холобур онгостор буолаллар.

3. Остуоруйа, өс хоһооннорун көмөлөрүнэн тылларын баайа хангыыр, айар дьобурдара, фантазиялара сайдар.

4. Оҕо кэпсиир дьобура, сангарар саната сайдар.

5. Оҕо уонна төрөшпүт бэйэ-бэйэлэригэр чугасаһаллар, өйдөһөллөр.

Үчүгэй сизэр-майгы-киһи буолуу төрдө

-дьону ытыктыы үөрэн

-дьонно махтанаргын умнума

-этиһэ үөрэнимэ-тыллаах буолуон

-биир тыллаах буоларга үөрэн

-дьон кэпсэпитин хобулаабат буол

-киһиргэс буолума

-сымыйалаангын дьону хомотума

-киһи итэҕэһин күлүмэ

-ыалдытымсах, аймаҕымсах буол

-дьонно куһаҕаны баҕарыма

Мимикаға уонна пантомимикаға аналлаах этюдтар.

1.Үөрүү: Сайыына ийэтинээн тыаҕа дьэдьэнни барда. Ырааһыйа саҕатыгар от быыһыгар элбэх дьэдьэни көрөн үөрдэ.

Мимика: мичээрдээһин

2.Кыыһыры: Бэргэн тиини ытыалыы сатаан баран таппакка кыыһыран муннун хаана бурулаата.

Хамсаны: илиини сутуруктуу туттуу

3.Куттаны: Кыргызтар отторун кыраабыллыы сырыттахарына халлаанга хара былыт саба халыйан таҕыста, күүстээх тыал оту-маһы үргэннэттэ. Этин эттэ, чаҕылҕан чаҕылыда. Кыргызтар олус куттаннылар.

Мимика: хааһы үөһэ таһаарыы, хараҕы кэнэтии, айаҕа атыы.

Хамсаны: сарыннарын үөһэ таһаарыы, кумуччу туттуу.

4.Кыбысты: Ньургун аҕатын кытары улуус ыһыаҕар киирдэ. Түһүлгэбэ киһи бөбө мустубут. Элбэх киһини бастакы көрүүтэ буолан Ньургун олус кыбыһынна.

Хамсаны: тарбахтары мускуйуу.

Мимикаға уонна пантомимикаға аналлаах этюдтар.

1.Үөрүү: Сайыына ийэтинээн тыаҕа дьэдьэнни барда. Ырааһыйа саҕатыгар от быыһыгар элбэх дьэдьэни көрөн үөрдэ.

Мимика: мичээрдээһин

2.Кыыһыры: Бэргэн тиини ытыалыы сатаан баран таппакка кыыһыран муннун хаана бурулаата.

Хамсаны: илиини сутуруктуу туттуу

3.Куттаны: Кыргызтар отторун кыраабыллыы сырыттахарына халлаанга хара былыт саба халыйан таҕыста, күүстээх тыал оту-маһы үргэннэттэ. Этин эттэ, чаҕылҕан чаҕылыда. Кыргызтар олус куттаннылар.

Мимика: хааһы үөһэ таһаарыы, хараҕы кэнэтии, айаҕа атыы.

Хамсаны: сарыннарын үөһэ таһаарыы, кумуччу туттуу.

Санарыы техникатын тупсарар эрчиллилэр.

Тыыныыга эрчилли.

Дьааһыйы. Ис хоһооно: тыыммытын бытааннык, биир тэнник таһаарабыт.

Чүмэчини умулларыы. Ис хоһооно: синньигэс кумааһыны чүмэчи курдук тутан турабыт. Муннубутунан салгыны ибэрийэбит, онтон уоспутун чорбоччу тутан тыыммытын быһа-быһа таһаарабыт.

Уоскуйуу. Ис хоһооно: муннубутунан салгын ылан баран тыыммытын төлө биэрэн «һуу» диэн таһарабыт.

Куоласка эрчиллии.

Ой дуораана. Ис хоһооно: «Ой дуораана» уонна «Муммут оҕолор» диэн икки команда утарыта тураллар. Муммут оҕолор «Ау!» диэн улаханлык хаһытытыллар. «Ой дуораана» кыратык санаран үтүктэр. Эрчиллиини миэстэлэрин атастаһан хатылытыллар.

Этээни ааһабыт. Ис хоһооно: уонна диэри ааһабыт. Сибигинэйэн саҕалыбыт, сыһа куоласпытын улаатыннанан иһэбит. Онтон төптөрү оноробут.

Араас куолас. Ис хоһооно: оҕолор төгүрүччү олороллор. Таайтарааччы оҕо талыллар. Кини этиини, холобур; «Оонһуу барыахха!» диэни араас тонунан санарыахтаах (үөрэн, кыһыран, хомойон туран). Оҕолор хайдах куолаһынан санарбытын таайыахтаахтар.

Артикуляцияҕа эрчиллиилэр.

Сыһаах эрчиллиитэ.

Аптаах сиркилэ. Ис хоһооно: сиркилэҕэ кыыллар араас дорҕоону санарбытара уруһуйдаммыт(у, и, о, э, а, ы, ү, ө). Кыыллар саналарын, дорҕооннору саната суох үтүктэллэр.

Ыас. Ис хоһооно: сыһааҕы ыас ыстыыр курдук хамсатыы.

Тонсуй. Ис хоһооно: «Ааны тонсуйбуттар», -дии- дии үөһээ-аллараа тиистэри утарыта харсыһыннарабыт.

Аан. Ис хоһооно: аан аһыллыбыт-айахпытын киэнник аһабыт. Аан сабыллыбыт-айахпытын сабабыт. Тиистэрбит ыпсаллар.

Уос эрчиллиитэ.

Үөрүү, кыһырыы. Ис хоһооно: уоспутун ырдатабыт онтон кыһырбытты уоспутун чорботобут.

Хачыал. Ис хоһооно: уоспутун чорботон баран төгүрүччү, уна-ханас хамсатыы.

Тылга эрчиллии.

Лаппаахы. Аллараа уоспут үрдүгэр кэтит тылбытын уурабыт.

Чааскы. Айахпытын киэнник аһабыт. Кэтит тылбытын үөһэ диэки кэдэритэбит, үөһэ уоспутун таарыйбаппыт.

Иннэ. Айахпытын атабыт. Тылбыт кытыыларын үөһэ кэлин тиистэрбитигэр, тылбыт төбөтүн аллараа илин тиистэрбитигэр сыһыарабыт.

Минньигэс барыанньа. Оҕону кытта тэнгэ барыанньа сиир курдук тылбытынан үөһээ, аллараа уоспутун салыбыт.

Ат. Тылбытынан ат туйабын тыаһын үтүктэбит. Тылбыт төбөтүнэн тангалайбытын таарыйабыт (түргэнник, бытааннык).

Чаһы. Айахпытын аһабыт. Синньигэс тылбытын уна-ханас хамсатабыт.

Кумаары үүр. Тылбыт төбөтүн үөһээ уонна аллараа уоспут икки ардыгар тутабыт. Салгын таһааран тылбыт төбөтүн илигирэтэбит.

Кэччэгэй балыксыт

Музыка. Дьиэбэ эмээхсиннэх оҕонньор төгүрүк остуол тула олоролор.

Кэпсээнньит. Былыыр-былыр эмээхсиннэх оҕонньор элбэх хаары санныларыгар сүгэн, икки ардыларынан уу тэстибэт доҕордуу буолан олрбуттара эбитэ үһү. Оҕонньор, **өбүгэтин туйабын хатаран**, тууһут идэлээх эбит. **Сүрэхтээх сүгүн буолбат**, күөлгэ бараары хомунар.

Оҕонньор. **Ас халлаантан түспэт**, бараммын туубун көрүүм.

Оҕонньор күөлгэ кэлэн, туутун көрөр.

Ок-сиэ, **эрэйдэммит киһи аһыыр** диэн маны этэн эрдэхтэрэ. Эмээхсиммэр **илин тутуурдаах, өттүк харалаах** тийиһиһикпин дии. (Балыгын хомуйан иһиккэ угар. Дьиэтигэр киирэн балыгын эмээхсинигэр биэрэр)

Эмээхсиэн, балыкта буһар эрэ. (Остуолга олорор).

Кэпсээнньит. Эмээхсин күөһүн буһара сырыттабына, ыалдыт дьиэбэ киирэн кэлэр.

Ыалдыт. Дьиэлээхтэр, нөрүөн-нөргүй.

Сангарбаттар, ыалдыт сыгыннахтанан остуолга олорор.

Ынах мангыраһан, сылгы кистэһэн, киһи кпсэтэн билсэр. Туох сонун. Кэпсиэ.

Оҕонньор. Суох... Хайа диэки айаннаан иһэр киһигиний

Ыалдыт. **Биһикпин ыйаабыт сирбэр**, дойдубар. **Сылдыар да сылаалаах**, олус илиһинним, аччыктаатым.

Оҕонньор ойон туран, эмээхсинигэр барар.

Оҕонньор. Эмээхсиэн, мундууруйа солууруйа буһаарыйа, собооруйа хоспооруйа кистээрийэ.

Остуолга кэлнэ олорор, эмээхсин соболору талан таһырдыа таһаарар.

Кэпсээнньит. Эмээхсин **тимир тириитин кэтэн**, **дьэбин уһуйан** остуолга мундулары ажалар. (Ыалдыт ойон туар).

Ыалдыт. **Бытыгын быһа үктүөр дылы өйдөмөтөх**, **тимир илиилээх, кытаҕас ытыстаах** дьон эбиккит. Быраһаайдарын. (Тахсан барар).

Кэпсээнньит. Оҕонньордоох эмээхсин мундуларын, соболорун бэйэлэрэ сизэбиттэр.

Аат-суол ыраах барар, кинилэргэ ким да сылдыбат буолбут. Эбэлэрэ, кэччэгэйдэрин иһин, булду биэрбэт буолбут.

Киһиргэс куобахчаан.

Кэпсээнньит. Былыыр-былыр курун тыаҕа олорбута эбитэ үһү куобахчаан.

Кыһыл тылынан оонньоон, этэн-тыынан дьэргэстэнэн дьэ, куобах да куобах!

Куобах. Кэлин, истин, сэргэбэлээн! Мин саамай күүстээхпин. Сьп-сытыы тиистэрдээхпин, кэтит, күүстээх баппаҕайдахпын, үһун да үһун бытыктаахпын!

Муора миэхэ тобукпунан, халлаан миэхэ хабарҕабынан (көрдөрөр). Кимтэн да куттаммаппын!

1-кы Куобах. **Көбүөхтүүрүн аанһа күүөх киһиргэс!**

2-с Куобах. Куобах. **Киһиргээннин кирсин быстаарай!**

3-с Куобах. **Хайҕанабын диэн хараайабын!**(Куобахтар тураахха үнсэ сүүрээллэр).

Куобахтар. Тураах, тураах, куобахчааммыт эмиэ **тылынан кынаттанан** эрэр.

Тураах. Дьэ, мин кинини кэһэтиэм, **сэттэтин ылыам.**

Кэпсээнньит. Куобахчааммыт ачыктаан, аһыыр сиргэ сүүрэн кэлбитэ, тураах кэтэһэн олорор эбит.

Тураах. Нохоо, тоҕо киһиргиигин. **Эйиэхэ да эт, истиэнэбэ да эт-син биир!**

Уугааҕар чуумпутук, оттообор намыһахтык сырыт диибин буолбат дуо!(Куобаҕы оройго тонсуйар). Өйдөөтүн дуо. Кыһыл тылгынан кыырат буол!

Куобах. Өйдөөтүм, өйдөөтүм. Аны хаһан да киһиргиэм суоҕа, убайыам. Көрдөһөбүн-ааттаһабын, тылбын биэрэбин.

Кэпсээнньит. Арай биирдэ тураах, хаар устун күүлэйдээри, тииттэн сиргэ түспүт. **Өлүү түбэлтэлээх, сор болдьохтоох,** хантан да кэлбиттэрэ биллибэт, ыттар буола түспүттэр, турааҕы тутан ылбыттар.

Тураах. Даах, даах! Көмөлөһүн! Күн буолун, ый буолун!

Кэпсээнньит. Куобах, ону истэн, сүүрэн тахсыбыт. Ыттар куобаҕы көрөн, **инсэлэрэ бэйэлэринээбэр улахан,** турааҕы быраҕан баран, куобаҕы экирэтэллэр. Куобах-кус **быһый, ат бөбө** кинилэргэ туттаран да бэрт, куотан хаалбыт.(Тураах тииккэ көтөн тахсар).

Тураах. Даах-дарараах! Биһиги куобахпыт **тылын тыалга бырахпат, доборун алдьархайга хаалларбат.** Хорсун-хоодуот эбит!

Туттуллубут литература:

1. Старостина Т. В., Неустроева П. В., Ядрихинская Л. С. Саха риторикатын төрүтэ-уһуйаанна. Методической көмө. Дьокуускай: СГУ изд-та, 2003. 55 с.
2. Лепчикова Л.П., Татаринова Х. К., Иванова Г. Н. Саха фольклорун детсад оҕотугар билиһиннэри. Екатеринбург: 1993. – 81 с.
3. Саввина М. П. Өс хоһооно-өбүгэ номоҕо. Дьокуускай: Бичик, 2007.-32 с.
4. Попов И. К. Саха таабырыннара, өс хоһооноро, чабырҕахтара. Дьокуускай: Бичик, 2006. – 112 с.
5. Горохов С. И., Ефремов П. Е., Ойунская С. П.-Якутскай: Кинигэ изд-вота, 1982. – 56 с.

